

Nāve apziņas, laika un esības jautājumu kontekstā

Kaspars Mičulis

LU 72. konference, „Zinātnes un reliģijas dialoga” interdisciplinārās grupas sēde
2014. gada 7. februāris

Nāves jautājumu ir nepieciešams analizēt atbilstoši tam kā mēs saprotam apziņu. Apziņa piemīt dzīvām būtnēm un iespējams arī nedzīvām struktūrām un izpaužas kā organizācija, kas neļauj sarežģītam organismam vai struktūrai sabrukt. Nāve ir arī laika, eksistences vai esības jautājums. Visi šie universa pamatjēdzieni jāskata vienoti.

Pirms mēs ķeramies klāt nāves jēdziena apspriešanai ir nepieciešams vienoties kādā kontekstā varētu uz nāvi raudzīties. Filozofijā filozofus var iedalīt divās daļās. Vieni pēta pašu nāves jēdzienu (Platons, Gēgelis, Haidegers), bet otri - attieksmi pret nāvi (Šopenhauers, Nīče, Sartrs, Markuzē u.c.). Uz nāvi varam skatīties arī no zinātniski-materiālā viedokļa, kur nāve ir sarežģītas struktūras sabrukšana vai izšķīšana, kur šis process norit zināmu laiku, vai arī varam iziet ārpus eksaktās zinātnes kategorijām un pielietot zinātniskos analogus nāves metafizikā pārnesot mūsu zināšanas un jēdzienus uz to sfēru, kur tos eksperimentāli pārbaudīt nav iespējams. Analizējot nāves jēdzienu ir absolūti nepieciešams izanalizēt nāves kontekstā tādus metafiziskus jēdzienus kā esība, laiks, mūžība un apziņa.

Vienkārši izsakoties nāve ir disipatīvs process, kura rezultātā sarežģīta struktūra pārvēršas haosā – nestrukturizētā masā. Haosu raksturo tāds jēdziens kā difūzija. Nāve vienmēr ir tur, kur kautkas piedzimst, kur kautkas rodas. Piedzimst, lai eksistētu. Vienīgais eksistences veids ir būt strukturizētam. Šim nolūkam ir nepieciešami enerģijas avoti, jo tad pašorganizācijas rezultātā izveidojas sarežģītas struktūras. Tas ir, sistēmai ir jābūt atvērtai. Piemēram, uz zemes visrmas visas bioloģiskās radības un nedzīvās struktūras ir radušās pateicoties enerģijas avotam – saulei un enerģijai, kas nāk no zemes dzīlēm. Pateicoties enerģijas avotiem mēs iegūstam no dzīlēm naftu un citus enerģijas avotus, kas savukārt ir par pamatu cilvēces evolūcijai un progresam. Virpulis ir viens no uzskatāmākajiem pašorganizācijas veidiem ar spirālveida struktūru. Virpuļi var izveidoties ūdenī, atmosfērā un kosmosā (piemēram spirālveida galaktikas). Šāda struktūra iniciējas ar nejaušību vai fluktuāciju. Struktūras it kā būvējas uz haotiskās bāzes. Ir nepieciešams, lai struktūru būvējošo mikrodaļiņu būtu daudz. Mikrovirpuļi, ir makrostruktūras, kuras veidojas uz haotiskas atomu kustības bāzes. Šāda veida mikrovirpuļi arī uz disipācijas jeb haotiskās bāzes savukārt var veidot lielos virpuļus. Makroskopiskās haosa izpausmes ir viskozums ūdens tecēšanā, siltumvadīšana, difūzija. Šie disipatīvie procesi izplatoties telpā izēd visu lieko radot struktūras. Kā mēs redzam, lai rastos dzīvība vai jebkura struktūra nepietiek tikai ar enerģijas avotiem. Nepieciešama ir arī difūzija kā haosa analogs. Tāpēc ne katra atvērta sistēma pašorganizējas. Viss ir atkarīgs no divu viens otru papildinošu faktoru līdzās pastāvēšanas. Pirmais, enerģijas avotu faktors ir atbildīgs par struktūru rašanos, enerģijas vai vielas telpiskajiem avotiem vidē, neviendabīguma veidošanos. Otrs faktors saistīts ar relaksējošiem, disipējošiem un pārneses procesiem, difūziju, neviendabīguma izlīdzināšanos vielas vai enerģijas pārneses rezultātā. Difūzija ir atbildīga par sarežģītas struktūras apakšstruktūru sinhronizāciju. Sasinhronizējot apakšstruktūru augšanas tempus rezultātā veidojas evolucionārais veselums, pretējā gadījumā šāds veidojums būtu nolemts sabrukumam un sadalīšanās netakarīgās apakšstruktūrās būtu nenovēršana. Tas piemēram redzams uz valstu piemēra, ja attīstās tikai viena pilsēta un reģionu centri vai nomales paliek novārtā un nabadzībā, tad valsts kā veselums no tā cieš, jo infrastruktūra un ekonomiskās aktivitātes ir sakoncentrētas vienā vietā. Tāpat jebkura tehnostuktūra pastāv uz informācijas

apmaiņu un darba dalīšanu, jo viens cilvēks zināt visu nevar. Šodien internets un globālās tirgus ekonomikas saites ir difūzijas analogs globālā līmenī.

Tātad, lai dzīvotu, proti eksistētu ir pirmkārt nepieciešams strukturizēties – un kā jau noskaidrojām tam ir nepieciešama gan difūzija, gan enerģijas avoti. Lai mirtu vai sadalītos ir nepieciešama pāreja uz haosu. Bet eksistence bez haosa ir neiespējama. Nāve kā haosa analogs ir it kā iebūvēta universa funkcionēšanas mehānismā - vai tā būtu dzīvā nai nedzīvā daba nav nozīmes. Jāuzsver, ka sarežģīta sistēma var būt tikai metastabila (stabila uz laiku). Sasniedzot nestabilitātes sliekšni tā vai nu sabrūk vai arī pāriet jaunā metastabilā funkcionēšanas režīmā, jo saasinājuma režīmos agri vai vēlu attīstība kļūst nestabila un pakļauta stohastiskam sabrukumam. Tas nozīmē sistēma pulsē. Piemēram, par nāvi no vecuma vai slimības ir atbildīgs pats sistēmas stāvoklis, kad nelieli orgāna funkcionālie traucējumi var novest pie dzīvā organisma bojāejas. Tāpēc, lai saglabātu savu veselumu un lai pārvarētu stohastiskā sabrukuma tendenci, sistēmām ir jādzīvo svārstību režīmā, kas ļauj palēnināt procesus un nodrošināt vienotu attīstības tempu sarežģītas struktūras iekšienē. Piemēram ekonomikas eksistē tikai svārstību režīmā, jo tas dod iespēju tai izdzīvot. Augšupejas fāzē veidojas ekonomiskais burbulis, bet lejupslīdes fāzē ekonomika atrodas recesijas fāzē, kas izlīdzina, palēnina tempus kā arī sagatavo jaunai augšupejas fāzei. Ritms vai pulsācijas Platona izpratnē kā noteikta veida kārtība kustībā aptver visu realitāti, sākot no cilvēka dzīves kā individuālā un sociālā izpratnē, tā arī mākslas sfērā un beidzot ar kosmosa dinamiku kopumā.

Šādas sarežģītas sistēmas evolucionē tikai pulsējot. Tās ir dabiskās svārstības, kad diferenciācijas tendences nomainās ar integrāciju, satuvināšanās ar izklišanu, saišu pavājināšanos nomaina to pastiprināšanās. Eksistence pulsācijas režīmā ir viena no laika nelinearitātes izpausmēm. Laiks nevis rit monotoni, bet gan ir atkarīgs no sistēmas stāvokļa. Saasinājuma fāzē laiks rit aizvien ātrāk (ciklu saspiešanās – piemēram vēsturiskie cikli saspiežas līdz 20. gadsimta beigām), bet relaksācijas vai norieta fāzēs attīstības tempi samazinās. Piemēram viendienīša tauriņam pašlaiks rit daudz ātrāk par cilvēka pašlaiku, bet ozola pašlaiks rit lēnāk par cilvēka pašlaiku. Tāpēc noslēpums par dzīves ilguma paildzināšanu ir pašlaika tecējuma palēnināšana, kad visi procesi organismā rit lēnāk. Šādas transformācijas ir iespējams veikt transformējot apziņu ar to kontrolējot dzīvības procesus organismā kā to dara tantrismā vai citos budisma novirzienos. Laika jēdziens pats nav atraujams no eksistences jēdziena. Visas sistēmas eksistē, lai mirtu un arī sistēmas pulsācijas, kā vienīgais sarežģītu sistēmu eksistences veids, nav mūžīgas. Piemēram Gumiļovs savā grāmatā „Beigas un atkal sākums” nodaļā par vēsturiskā laika īpatnībām raksta – „vēl ir oscilācijas – dziestošas stīgas skaņas pēc ierosmes, vai svārsts pēc grūdienu. Sākotnējā impulsa enerģija disipējas un to mēs novērojam zemes biosfērā. Biocenozes kā arī etnosi rodas pēkšņi, veido ekosistēmu un lēnām izkļiedē dzīvās vielas bioķīmisko enerģiju. Mesopotāmijas, Ēģiptes, Jukatānas drupas – tās ir bijušo disipāciju pēdas. Etnosistēmas sadalās pa daļām, t.i. atsevišķos cilvēkos, kuri pēc tam integrējās jaunās sistēmās ar jaunām tradīcijām”. Tad, kad sistēma ir stohastiski sabrukusi, tad arī pašlaika jēga tiek zaudēta un iestājas nāve. Tāpat arī cilvēce agri vai vēlu pārstās elpot. Jautājums par to kā tas notiks – vai tas būs kādu ārēju (kosmisku) spēku ietekmē, vai arī cilvēks iznīcinās sevi pats – paliek atklāts. Sistēmas sabrukums nekad nebeidzas ar pilnīgu struktūru iznīcināšanu. Iespējams cilvēcei sabrūkot tās izdzīvojušās apakšstruktūras difundēs un saplūds, apvienosies ar citām universa struktūrām. Cilvēces atmiņa, jeb karma varētu pastāvēt arī pēc tās bojāejas. Tālākām pārdomām es velku zināmas analogijas ar budistiskajiem dzimšanas un nāves karmiskiem samsāras cikliem cilvēces kontekstā. Jo arī aizejot bojā cilvēkam tas nesabrukušais, kas paliek pāri iemiesojas jaunajā dzīvībā. Budismā to dēvē par bezgalīgo dzīves un miršanas procesu, tas ir samsāru. Nāves pārvarēšana budistiem līdz ar to kļūst atbrīvošanās no samsāras un pamošanās nirvanā, kas ir augstāka par dzīves-miršanas cikliem.

Te nu mēs esam arī nonākuši pie laika jēdziena dziļākas izpratnes. Eksistēt var tikai laikā. Uz mūžību laiks nav attiecināms. Bet uz esību mēs laiku varam attiecināt. Idealizētā nebūtība kā mūžība ir ārpus laika. Vai tas nozīmē, ka Nirvana kā atrašanās ārpus samsāras ir ārpus laika? Iespējams, ka laika jēdziens Nirvanā ir transformēts, jo arī Nirvana būtībā ir eksistences forma tikai citā līmenī.

Un tagad trešais jēdziens – apziņa. Tas ir arī jautājums par mūžīgo problēmu apziņa – matērija. Ja jau apziņa ir augsti organizētas matērijas funkcija, tad kur ir mehānisms kas atklāj šo funkcionēšanu? Kāpēc to līdz šim nav izdevies atklāt? Atbildes trūkums uz šo jautājumu pierāda mūsu nezināšanu par fundamentālo cilvēka dabu. Un tieši šeit izpaužas mūsdienu zinātnes un kultūras nepilnība, kas darbojas kā bremze tās harmoniskai attīstībai. Mums apziņa pilda pašorganizācijas funkciju smadzeņu procesos. Sensoro signālu organizācija atļauj pasauli mums uztvert caur simbolisko tēlu pasauli. Tad vai mēs nevaram izvirzīt ideju par to, ka apziņa ir visur? Šeit lietderīgi atcerēties De Šardēnu, Vernadski vai pagātnes mistiķus, kuri centās rast kontaktu ar daudz jaudīgākām apziņām. Šāda iespēja principā nav izslēgta, ka apziņa var būt planetāra un pat piemist visumam. Ietsājoties nāvei apziņa pārstāj eksistēt, jo zūd iespēja būt atvērtam pasaulei. Tāpēc, lai saglabātu savu apziņu tā ir jātransformē vēl dzīves laikā un tādējādi jāmaina laika ritējums. Padmasabhava, kurā Buda reinkarnējās, transformēja savu apziņu pārvēršoties varavīksnes ķermenī. Bet arī viņa eksistence varavīksnes ķermenī visticamāk nav mūžīga, jo jebkura eksistence vienalga kādā tās formā arī nozīmē tās galu.

Ja esam aizskāruši esības jēdzienu, tad ar to nesaraunami saistīts ir jēdziens par nebūtību. Paanalizēsim, kā reliģijas un filozofijas saprot šo te vēl neizpaukušos pasauli, kura slēpj visas iespējamās struktūru formas un evolūcijas mērķus. Tas ir nebūtības jēdziens. Nebūtība ir potenciālais un vēl nenoformējies, visu lietu būtība. Esība turpretī ir aktuālais, noformējies, jau izpaužies, tā ir laikā pārejoša nebūtības manifestācija. Saskaņā ar Iczin – ķīniešu pārmaiņu grāmatu, situācijas it kā izpeld no nebūtības un pakļaujas pasaules attīstības ritmam, izdzīvo sevi un atgriežas nebūtībā. Arī pašorganizācijas aspektā jebkurai struktūrai ir galīgs mūžs, jo jebkura struktūra var būt tikai metastabila. Tas ir viens no evolūcijas likumiem. Organizācija (struktūra) eksistē tikai tāpēc, ka tā eksistē galīgu laiku, jeb tikai mirstīgais ir spējīgs uz pašorganizāciju. Tātad jebkura dzīvība satur sevī nāvi. Dzīvo, lai mirtu. Esība un nebūtība it kā pāriet viena otrā pakļaujoties abpusējai kustībai turp un atpakaļ. Nebūtība kaut arī traktējas kā bezformīga, tomēr vienlaicīgi tā ir formām bezgalīgi bagāta. Šīs formas tikai vēl nav realizējušās. Arī Platona ideju pasaule, visa semantiskā pasaule ir pamatā visuma organizācijai, universa esības pamatā. To sauc par antropo principu. Jo bez likumiem, bez matemātiskajām formām nav kārtības, ir tikai haoss. Vai šī ideju un apziņas formu glabātuve attiecas uz visuma apziņu, kas priekš mums ir nebūtība? Iespējams, ka visumam arī reiz pienāks gals, tāpēc arī visuma apziņa nav mūžīga. Bet priekš mums tā ir gandrīz mūžība. Tāpēc sauksim to mūsu skatījumā par mūžību. Tikai šādi idealizējot mūžību mēs varam runāt arī par idealizētu nebūtību. Mums ir iespēja saskarties ar šo mūžību caur spontanitāti. Matemātiskajā literatūrā var tikt iegūti daudz rezultāti, kuru pierādījumi balstās uz apjausmu, kas iziet tālu ārpus formālo aksiomu rāmjiem. Tas nozīmē, ka prāta darbība, kas rezultējas kādas patiesības atklāšanā, nebalstās tikai uz kādu noteiktu formālu sistēmu. Mākslīgajam intelektam, kas pamatojas uz algoritmiem tieši tāpēc neizdodas kopēt augsti organizētu apziņu kāda ir cilvēkam.

Ir bezjēdzīgi runāt par indivīda nemirstību, kaut vai tāpēc, ka mēs piederam pasaulei, kur viss ir galīgs. Prātīgāk būtu runāt, ka indivīds saskaras ar visuma apziņu, kas priekš mums ir idealizētā gadījumā mūžība. Saskaņā ar notiek caur spontanitāti. Tā nav lokalizēta fiziskajā telpā, tā tikai tur sevi izpauž. Tā ir nepersonificējama, bet personificējas tikai tās izpaušmes. Tā atrodas arī ārpus mūsu laika. Mūžībai pietuvoties var tikai ar apziņas transformāciju. Budismā tā ir Nirvana un izešana no piedzimšanas-miršanas cikla samsāras.

Savukārt katoļticībā priekšstati par ekstāzi – apziņas stāvokli kurā izšķīst ego atgādina Nirvanu, ja protams attālināties no tiem doktrinālajiem priekšstatiem kuriem šie jēdzieni ir piesaistīti. Un tomēr ir būtiska atšķirība pašā attieksmē šajās divās pasaules reliģijās. Kīstietībā ciešanām tika pretstatīta mīlestība – ne budistiskā līdzcietība. Kristietības būtība ir tajā, ka tā atklāja mīlestību kā jaunu cilvēka esības eksistenciālu. Un tā caur šīm divām reliģijām iezīmējas divi viens otru papildinoši ceļi: atbrīvošanās no ciešanām caur iekšējo apgaismību, un aktīva saskarsme ar ciešanām, lai tās pārvarētu caur mīlestību.

Bet vai ir tādas pasaules, kurās nāves nav vispār? Acīmredzot saprāta evolūcijas ceļš ir tikai viens no evolūcijas atraktoriem. Saprāts piemīt universam un tikai tāpēc tas var piemist arī mums un nevis otrādi. Saprāts nav kaut kas subjektīvs piemītošs tikai cilvēkam. Bet nekas mums neliedz pieņemt, ka ir arī ne-saprāta atraktori un universam piemīt ne tikai saprāts bet arī ne-saprāts. Kas ir nesaprāts? Mums uz to grūti atbildēt jo esam selektīvi iesprostoti saprāta evolūcijas tunelī. Priekš mums tas ir viss pārējais kas nav saistīts ar apziņu, saprātu vai organizācijas likumiem un pašu organizāciju. Nesaprāts nav arī nebūtība, jo nevar slēpt sevī neizpaukušās saprāta formas. Ne-saprātā nav nekādas hierarhijas. Tur nav arī laika, jo nav esības. Iespējams ne-saprāta pasaules pretendē uz paralēlo pasaulu statusu, tomēr grūti iedomāties pasaules, kurās nekas neeksistē. Un tātad tur arī nav nāves. Bet saprāta pasaulēs nāve ir neatņemama.